

BOGDÁN PÉTER*

Romák és akik a magyarországi kánonból kimaradtak: a lomák és a domák

Elena Marushiakova – Vesselin Popov:
Gypsies in Central Asia and the Caucasus,
Palgrave Macmillan, 2016. 142.

Évszázadok óta születnek a romológia különböző tématerületeibe sorolható írások, amelyek azt a képzetet keltik, hogy van a világon egy olyan „roma”-ként meghatározott népcsoport/kisebbség/nemzetiség, amely Indiából érkezett a nyugati világba, s a tudományos közegnek nincsen más dolga, csak annyi, hogy ezt a közösséget–különböző aspektusokból leírja.

Ugyanakkor azok a kutatók (különösen a történészek és nyelvészek), akik behatóan foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a cigányok milyen útvonalon érkeztek Keletről Nyugatra, azzal a jelenséggel is tisztában vannak, hogy az európai roma nyelveknek/dialektusoknak vannak olyan nyelvi rokonai/rokon népei, akiknek az anyanyelve, habár rendkívül hasonlít az európai és amerikai kontinenseken meglévő roma nyelvekre/dialektusokra, szókincsükben és nyelvtani szerkezeteikben eltérőek, s ennek megfelelően nem nevezhetők romáknak, hanem önelnevezésük szerint lomák vagy domák.

A loma és doma közösségek különálló népcsoportok, amelynek következtében a lomákat lomavren, a domákat pedig domari közösségeknek is nevezik, térbeli elhelyezkedésüket pedig Közép-

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos segédmunkatársa.
E-mail: bogdan.peter@tk.mta.hu

Ázsiában, a Kaukázusban, Közel-Keleten és Észak-Afrikában lehet kijelölni.

A lomák és a domák vizsgálata szűk körű, elsősorban nyelvészeti jellegű, éppen ezért rendkívül fontos Elena Marushiakova és Vesselin Popov könyve, amely a közép-ázsiai és kaukázusi cigányság lomavren és domári népeit mutatja be. Ráadásul a kötet mindezt elsősorban nem nyelvészeti szempontból közelíti meg, hanem a szerzők arra keresik a választ, hogy a lomáknak és a domáknak milyen a viszonya az adott többségi társadalom tagjaival, milyen történeti vonatkozásai vannak, és hogyan integrálódnak az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe. De a tanulmányban a kulturális leírás, valamint az adott roma, lomavren és domári háztartások infrastrukturális ellátottságának a jellemzése is nagy szerepet kap.

A könyv szerkezetéből kiderül, hogy komplex munkáról van szó.¹ Különösen nagy érdeme, hogy a szerzők akár a több mint száz évvel ezelőtt született, illetve jelentős orosz nyelvű szakirodalmat is feldolgozzák, amely eddig ismeretlen volt a kutatók előtt. A kötet legfontosabb szakmai újdonsága az, hogy tudományosan körüljárja azt a kérdést, hogy Közép-Ázsián belül meg lehet különböztetni cigány közösségeket, valamint olyan népcsoportokat, amelyekről nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy cigányok-e, illetve olyan etnikumokat/nemzetiségeket, amelyek biztosan nem cigányok, de a többségi társadalom szerint hasonlítanak rájuk.

A könyv szerzői szerint a közép-ázsiai térségben cigányként a mughatokat azonosítják, amely név a népcsoport belső elnevezése, szemben azzal, hogy a nem cigány közösség a lyuli/jughi/multoni/ghurba/ghorba névvel illeti őket.

¹ A könyv beosztása: Előszó, Terminológia és módszertan. I. Közép-Ázsia cigányai: 1.1 Cigány és cigányokhoz hasonló közösségek; 1.2 Történelem és demográfia; 1.3 Cigányok Tádzsikisztánban, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban és Kazahsztánban (mughatok, romák és szintik); 1.4 Cigány migráció a posztszovjet térségben. II. A Kaukázus cigányai: 1.1 Cigány közösségek (domák, lomák, romák) 1.2 Történelem és demográfia (doma történelem, loma történelem, roma történelem) 1.3 Cigányok Grúziában, Örményországban, Azerbajdzsánban és Oroszországban (domák, lomák, romák) 1.4 Cigány migráció a posztszovjet térben. III. Konklúzió, IV. Felhasznált irodalom. V. Média. VI. A cigány és cigányokhoz hasonló közösségek mutatója. VII. Helységnevmutató.

A tárgyalt könyvből az „átmeneti kategóriáról” (a se ide, se oda sem besorolhatóakról) az derül ki, hogy ők a mazangok, a tavoktarosh/sogutarosh/kosataroshok, illetve az aghák/a kashgar lyulik, míg a cigányokhoz hasonló közösségként a kavol, chistoni, parya és balyuj népcsoportok vannak megjelölve.

A szerzők szerint ezek az etnikumok az életstílusuk, a főfoglalkozásuk, az etnoszociális struktúrájuk és etnokulturális jellemzőik alapján képeznek átmeneti kategóriát a cigányok és nem cigányok között, illetve ezen okok miatt mondható el róluk, hogy hasonlítanak a cigány közösségekre.

Marushiakova és Popov az átmeneti és hasonló kategóriákba tartozó népcsoportokról azt jegyzi fel, hogy térbelileg a közép-ázsiai régióban éltek/élnek. A cigányokhoz hasonló közösségek (kavolok, chistonik, paryak – a balyujok nélkül, akik már eltűntek mint közösség) 3000 és 6000 közötti létszámot tesznek ki népcsoportonként, az átmeneti kategóriába tartozók pedig (mazang, tavoktarosh/sogutarosh/kosatarosh, agha) közösségként maximum 10.000 főt számlálnak, míg a cigányok (azaz a mughatok) 60.000 és 120.000 közötti létszámmal képviseltetik magukat.

A szerzők szerint a mughatoktól a legtávolabb a kavol, chistoni, parya és balyuj közösségek állnak. Ez a négy – cigányokhoz hasonló – népcsoport döntő többségében Tádzsikisztánban él, és néhány kutató azt állítja róluk, hogy közel állnak a cigányokhoz, sőt, mivel néhol a helyi mughat (jughi/lyuli) közösség részei, ezért a nem cigány környezet is cigánynak tekinti őket. Eközben a valóság az, hogy habár az őseik a 18. és 19. században vándoroltak be Tádzsikisztánba Afganisztánból és Indiából, nyilvánvalóan különböznek a helyi jughi/lyuli népcsoport tagjaitól. De ők maguk is elutasítják azt, hogy besorolják őket a cigányok közé.

A könyv különböző részeiből a cigányokhoz hasonló közösségekről kiderül, hogy a paryak a tádzsikisztáni Hissar-völgyben és az üzbegisztáni Surxondaryo régióban, a kavolok Tádzsikisztán különböző tartományaiban, a chistonik Tádzsikisztánban és Üzbegisztánban élnek, míg a beolvadt (eltűnt) balyujok a Fergana-völgyben és Taskentben (Üzbegisztánban) voltak őshonosak.

19. századi orosz szakirodalom alapján kiderül, hogy a balyujokat azért vélték/vélik a cigányokhoz hasonlóknak, mert idomított medvékkel, majmokkal, kecskékkal tartottak előadásokat, a

nők kéregettek, és olyan kozmetikumokat készítettek házilag, amelyekről azt gondolták, hogy befolyásolni lehet velük a születendő baba nemét. Ráadásul Alexander Vilkins kutatásai szerint a balyuj népcsoport olyan nyelvet beszélt, aminek az őse Punjubbán található, azaz indoárja eredetű. Emiatt a helyi népesség a következő nevekkal illette őket: hindusztáni lyuli, afgán lyuli, fekete lyuli, majmos lyuli.

A balyujok mellett a szerzők részletesebben írnak még a paryákról, a kavolokról, a chistonikról, mint a cigányokhoz hasonló közösségekről, s kitérnek egy rendkívül érdekes népcsoportra, a se ide, se oda nem tartozó agha etnikumra is, amelynek a másik elnevezése kashgar (azaz a mai Kína területéről, KashgARBól származó) lyuli. A könyv szerint a Fergána-völgyben élnek, de napjainkban azon belül is inkább Üzbegisztánban és kisebbik részben Kirgizisztánban.

Egy legenda szerint az aghák már a 16. században jelen voltak az Üzbegisztánra, Kirgizisztánra, Tádzsikisztánra kiterjedő Fergána-völgyben, ugyanis az akkoriban elfogott perzsák az aghának (azaz kashgari cigánynak) nevezett közösségből nőket kaptak házasodni. De az első megbízható adatok szerint csak a 19. század elején települtek le ott, az ujjurokkal együtt menekülve Xinjiang kínai hódítói elől.

A könyvből megtudjuk, hogy az aghák napjainkban főként Üzbegisztánban élnek, a nyelvük pedig az ujjur nyelv egyik dialektusa; korábban félnomád életet éltek, és szőtt, illetve fából készült háztartási árukkal, ékszerekkel házaltak.

Marushiakova és Popov művéből kiderül az is, hogy Közép-Ázsia mughat (cigány) népelnevezésének hol, milyen változatai vannak. A könyv szerint a cigányokat általában lyulinak nevezik a nem cigányok, de Tádzsikisztánban és Üzbegisztán néhány régiójában jughinak, ez utóbbi ország más régióiban viszont multoninak vagy multaninak, míg sporadikusan a gurbath és gurvath elnevezés is létezik.

A mughatok képezik a középkor óta Közép-Ázsia népeinek integráns részét, főként Üzbegisztánban és Tádzsikisztánban élnek, de egy kisebb populáció megtalálható Kazahsztánban, Kirgizisztánban és valószínűleg Türkmenisztánban is.

Marushiakova és Popov szerint a mughatok napjainkban szigorúan endogám életet élnek, a vegyes házasságok száma kevés, s főként a környező népek tagjaival fordulhat elő, de olyan formában,

hogy csak a nőket engedik be a saját közösségükbe, az pedig tiltott dolog, hogy házasságot kössenek a cigányokhoz hasonló, és sehová sem tartozó közösségek tagjaival.

A könyvben részletes leírásra kerül a mughat nyelv, kultúrájuk, történelmük és a nem cigányokkal való viszonyuk társadalomtörténete is, valamint az, hogy Tádzsikisztánban, Üzbegisztánban, Kirgizisztánban és Kazahsztánban milyen a mughatok, romák, szintik helyzete.

A mughatok a megjelölt négy országban általában szegregátumokban laknak, letelepedett életformát élnek, a lakhatási feltételeik nem különböznek túlságosan a nem cigányokhoz viszonyítva, ugyanakkor a munkaerőpiacon nehezen tudnak elhelyezkedni, általában alacsony képzettséget igénylő munkákat kapnak. Földet nem művelnek, mert a kolhozok felbomlása után nem kaptak földeket. Állandó munkát nehezen kapnak, fontos bevételi forrásuk a kéregetés/a koldulás, ugyanakkor ennek ellenére, ha az életszínvonaluk nem is éri el a nem cigányokét, mégsem mondható az, hogy rossz minőségű életet élnének.

A romák és a szintik nem őslakosok Közép-Ázsiában. Elsősorban a Szovejtunió európai területeiről érkeztek. A kommunista birodalom összeomlása után vissza is tértek az orosz területekre, csak napjainkban kísérleteznek megint azzal, hogy megtelepedjenek Kazahsztánban, kihasználva az ottani gazdasági fejlődés munkaerőpiaci előnyeit. Ez utóbbi országban a romák és szintik létszáma 5000-6000-tól 10.000-ig terjed.

A szintik csak pár tucat családot tesznek ki Kazahsztánban lengyel és német családnevekkel. Az idősebb generáció megőrizte az anyanyelvét, egyetértenek a romákkal való rokonságban, de megkülönböztetik magukat tőlük.

A romák főként kereskedelemmel foglalkoznak. A nagyobb piacokon állandó helyet bérelnek, és ott adják el az áruikat. A különböző roma csoportok szőrmekabátokat és aranyból készült termékeket árulnak. A kazahsztáni romák ezen kívül zenéléssel és táncolással is foglalkoznak. A romák szerint a szovjet érához képest a jövedelmük alacsonyabb napjainkban, ugyanakkor az általános életszínvonalhoz képest relatíve jól élnek. Általában van saját házuk vagy lakásuk. A nem romákkal való viszonyuk passzív negatív, ami alatt azt értik a szerzők, hogy aktívan és tömegesen nem

diszkriminálják őket etnikai vagy vallási alapon, de ugyanakkor a média diabolizálja őket.

A mughatok és a közép-ázsiai romák között különbség van a nyelv tekintetében, ugyanis a mughatok anyanyelve a tadzsik nyelv egy speciális dialektusa, amely mellett beszélnek egy saját türk-iráni alapokkal rendelkező nyelvet is, valamint az arapcha nyelvet (amely arab nyelvet jelent, mert korábban tévesen összekötötték őket a közép-ázsiai arabokkal). A kutatók az arapchát titkos nyelvként vagy argóként határozzák meg, amelyben az idegen szavak többsége az abdulitiből ered, ami a középkori Perzsia és Közép-Ázsia vallásos mesemondóinak a titkos nyelve. Ezzel szemben a romák az európai és amerikai kontinensekről is ismert roma dialektusokat beszélnek.

Fontos adalék a könyv első részéből az is, hogy 1925-ben a Szovjetunió területén megalapították a Cigányok Összoroszsországi Unióját, cigány kolhozokat hoztak létre, amelyek felszívták a Szovjetunió cigány népességének 2-3 százalékát, megalkották a cigány nyelv ábécéjét, tankönyveket és prospektusokat adtak ki cigány nyelven. 1938-ig 292 mű jelent meg cigány nyelven (cirill betűkkel), illetve 86 olyan cigány iskolát nyitottak meg, ahol a tanítás nyelve a cigány volt.

A könyv második részében is (*Kaukázus cigányai*) találkozunk a roma tematikával, de ebben itt már bőséges terjedelemben megjelennek a domák és a lomák is.

A szerzők szerint több elmélet van arra vonatkozóan, hogy hogyan alakultak ki a roma, loma és doma népcsoportok: 1. Az indiai kivándorlás (Kr. u. 224) után három migrációs hullám volt: doma, loma és roma; 2. a lomák pár évszázaddal korábban váltak ki a domák és romák közül; 3. a lomák később hagyták el Indiát, mint a romák; 4. nincs kapcsolat a romák, lomák és domák között; 5. a doma és roma különválás még azelőtt megtörtént, hogy elhagyták volna Indiát.

A nemzetközi szakirodalom a domákat közel-keleti cigányoknak nevezi. Marushiakova és Popov szerint domák élnek Azerbajdzsánban, Grúziában, Oroszországban, Iránban, Törökországban és Üzbegisztánban is, de mivel territoriális vizsgálati hatókörük csak Közép-Ázsiára és a Kaukázusra korlátozódik, arról – a nemzetközi szakirodalommal szemben – már nem írnak, hogy Izraelben, Egyiptomban, Irakban, Líbiában,

Tunéziában, Marokkóban, Algériában, Szudánban, Szíriában és Jordániában is élnek.

A domák a domári nyelvet beszélik, de többnyelvűek. Használják még az azerbajdzsánit, a fárszit, a kurdot és az oroszot is, és identitásuk is komplex. Territoriális határoktól függően van kurd önazonosságuk, de akár perzsa is lehet, mindamellett, hogy domának is tartják magukat.

A lomák esetében az derül ki a könyvből, hogy több külső elnevezésük van, amelyek közül a legjellemzőbb a bosha elnevezés, de a loma emberek ezt a megnevezést elutasítják, pejoratívnak tartják. Jelen vannak Örményországban, Grúziában, Azerbajdzsánban, de Törökországban is.

A szerzők mind a domári, mind a lomavren nyelvekről azt jegyzik fel, hogy már kevesen beszélik ezeket, ezért veszélyeztetett (kihalóban lévő) nyelveknek minősülnek.

Marushiakova és Popov adatai alapján a Kakukázusban a domák létszáma 3000 és 10.000 közé esik, a lomák lélekszáma (Örményországban és Grúziában összesen) 5000 és 12.000 között mozog, míg a romák száma 2000-3000 Grúziában, 1000 Azerbajdzsánban és maximum 60.000 Észak-Kaukázusban.

A könyv szintén tárgyalja a kaukázusi lomák, domák és romák történelmét, Marushiakova és Popov bőséges adatmennyiséget szolgáltat munkájában az említett népcsoportok területi elhelyezkedéséről és demográfiai adatairól, mint ahogyan ezt megteszi az első részben is a cigányokkal, a se ide, se oda nem sorolható közösségekkel és a cigányokhoz hasonló közösségekkel.

Az adatok szerint a domák a Dél-Kaukázusban a 10-12. században települtek le, de írott dokumentum a jelenlétükről nincs a 19. század előttről. Jevgenyij Weidenbaum szerint 1829 és 1832 között Nakichevan régióban, a jereváni kormányzóság területén pár száz nomád életmódot folytató család élt. Miután a Dél-Kaukázusban is létrejött az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaság, a Szovjetunió 1920 és 1930 közötti cigány intézkedéseit nem terjesztették ki rájuk, feltehetőleg kis létszámuk és a helyi hatóságok közömbössége miatt. 1930 és 1940 között áldozatul estek a Szovjetunió elnyomó kisebbségpolitikájának, amelynek szellemében forradalomellenes magatartásért Azerbajdzsánból és Örményországból a Kazah Szovjet Szocialista Köztársaságba deportálták őket. A kiutasítás után főként

Kazahsztánban éltek, s csak a deportációs rendelkezések 1956-os visszavonása után telepedtek vissza, de kizárólag Azerbajdzsánba.

A lomák a domákhöz hasonlóan a 10–12. században települtek be Indiából a Dél-Kaukázusba. A történeti adatok szerint az Ottomán Birodalom idején az Örmény Apostoli Egyházba tagozódtak be, és együtt harcoltak az örményekkel a törökök ellen. Az 1828–1829-es orosz-török háború után az Orosz Birodalom (napjainkban Grúziához és Örményországhoz tartozó) területein telepedtek le. Az 1915-ös törökországi örmény genocídium idején a keresztény örményekkel együtt menekültek az Orosz Birodalomba.

A romák a 15–17. században telepedtek le Észak-Kaukázusban, amikor a régió parti szakaszai még az Ottomán Birodalom részét képezték. 1782-ből származik arról adat, hogy Ferhat Ali pasa, aki Anapa település irányítója volt, a roma közösségben adószedőt jelölt ki, hogy körülbelül 1000 cigánytól begyűjtse azt. Miután 1821-ben Anapát elfoglalták az oroszok, a romákat deportálták a Krím-félszigetre, ahol a helyi cigányok közé telepítették le őket. A 19. század első felében támogatták a romákat abban, hogy az észak-kaukázusi Kuban-folyót körülvevő sztyeppéken települjenek le, mint „állami parasztok”. Aztán az Észak-Kaukázus szovjet irányítás alá kerülése után a II. világháborúig sok cigány kolhozot hoztak létre, csak Krasnodar Kraiban 22 működött.

Mindenképpen kiemelendő a kötet második részéből, hogy a szerzők szerint mind Közép-Ázsiában, mind a Kaukázusban a felsorolt és tárgyalt népek stigmatizáltak, megvetettek, az adott többségi társadalom tagjainak előítéleteitől sújtottak. Ez alól egy csoport kivétel, az örményországi lomák.

Marushiakova és Popov a terepmunkája során azt találta, hogy mind az örményekben, mind a lomákban egy olyan kép és egy olyan narratíva él egymásról, amely arról szól, hogy az örmények és a lomák elválaszthatatlanok. Mindig is barátságban éltek, a legfontosabb örmény harcokban a lomák is ott voltak. Grúziában is az örmény kisebbség között élnek, s a törökországi genocídium idején is együtt menekültek. Tehát a két népcsoport sorsa a végeletekig egybefonódott, éppen ezért a mai napig a lomák az örmény közösség szerves és integráns részének gondolják magukat, de az örmények sem hajlandók elfogadni azt, hogy bármilyen módon is leválsszák róluk a lomákat.

Ez alapján kimondható, hogy a cigány terminus alatt egybegyűjtött romák, lomák és domák közül napjainkban a lomák vannak a legkedvezőbb helyzetben. Ők elérték évszázadok alatt azt, amit a többi cigány alcsoporthoz nem sikerült: a társadalmi beilleszkedésnek egy olyan szintjét, ami már-már felér a százszázalékos asszimilációval, amit csak azért nem tekinthetünk teljes beolvadásnak, mert mind az örmények, mind a lomák számon tartják az etnikai hovatartozásukat, az etnikai különbözőségüket.

Közép-Ázsiában és a Kaukázusban a cigányok rendkívüli mértékben szervezetlenek. Egy-két kivételtől eltekintve jöttek létre csak a cigányok érdekeit képviselő NGO-k, de a szerzők szerint gyakorlatilag azok sem működtek soha. Ennek szerintük két oka van. Egyrészt a térség cigányai nem akarnak látszani mint cigányok, mert félnek a negatív diszkriminációtól, másrészt nincs közöttük konszenzust arról, hogy ki minősíthető cigánynak. A szerzők többszörösen leírják azt, hogy a különböző cigány közösségek megbélyegzik egymást, vagy elhatárolódnak egymástól. Vagy nem tekintik az egyik csoport a másikat cigánynak, vagy eleve nem is akar cigánynak minősülni az adott csoport.

Ez a 2016-ban kiadott könyv az első összefoglaló munka Közép-Ázsia, a Kaukázus cigányairól. Még évekig alapmű lesz, mert nem csak arra hívja fel a figyelmet, hogy a cigányokon kívül élnek ebben a térségben a cigányokhoz hasonló közösségek, de részletesen feltárja a posztszovjet terület roma, loma és doma lakosságának történetét évszázadokra visszamenően (és egészen napjainkig). Miközben rendkívül nagy mennyiségű adatot közöl a térség cigányainak térbeli elhelyezkedéséről, a demográfiai adatokról, felhasználja a vonatkozó kortörténeti dokumentumokat, és széles spektrumú olyan orosz nyelvű szakirodalmat tár elénk, amellyel gyakorlatilag Marushiakova és Popov kötete hivatkozott a romákra vonatkozó keleti és nyugati tudományos kutatások között.